

Марія КОВАЛЬ

Національний університет “Львівська політехніка”,
Навчально-науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти,
доцент кафедри міжнародного та кримінального права,
кандидат юридичних наук, доцент
mariia.m.koval@lpnu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-7003>

КРАЙНЯ НЕОБХІДНІСТЬ: ФІЗИЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРИМУС

<http://doi.org/10.23939/law2024.42.068>

© Коваль М., 2024

Крайня необхідність визначається як стан, за якого особа змушена порушувати закон, щоб уникнути більшої шкоди, що загрожує її життю, здоров'ю чи іншим правомірним інтересам. Важливим аспектом є пропорційність вибору: заподіяна шкода має бути меншою за ту, якої вдалося уникнути. Заподіяння шкоди в стані афекту під час необхідної оборони громадянами, які не досягли 18-річного віку, кримінально не караються. У межах законної самооборони громадянин має завдати злочинцям мінімальної шкоди, як свідчить судова практика, така шкода має бути через небезпеку меншою, ніж у нападника.

Не перевищуючи вказаних меж самозахисту, і третя особа може захистити громадянина, на якого було вчинено напад. Необхідна оборона не може так кваліфікуватися під час затримання зловмисника чи інших заходів, що здійснюються співробітниками правоохоронних органів і є критерієм лише в “побутових” відносинах.

Враховуючи основну суть крайньої необхідності, захист здійснюється у разі, коли можна запобігти злочинним діям лише фізичним впливом. Тому (наприклад) у разі відмови від сплати аліментів така самооборона вважається неправомірною.

Фізичний або психічний примус як обставина, яка виключає злочинність діяння, є впливом насильницького характеру на людину (особу), метою якого є виконання окреслених протиправних дій зазначеною особою, всупереч її волевиявленню, обмежуючи її право свободи власного вибору.

Заподіяння шкоди у процесі подолання фізичного і психічного примусу розглядається за правилами, які передбачені для крайньої необхідності. Задля визнання правомірною поведінки щодо заподіяння шкоди, зовні схожої на певне кримінальне правопорушення, потрібне дотримання закріплених на законодавчому рівні умов: існування загрози заподіяння значної шкоди інтересам; неможливість уникнути за допомогою інших засобів, без заподіяння шкоди; заподіяна шкода заради збереження більш важливого інтересу.

Ключові слова: крайня необхідність; примус; захист; громадянин; заподіяння шкоди; фізичний примус; самооборона.

Постановка проблеми. У 1996 р. після прийняття Конституції незалежної України, розпочинається активне оновлення кримінального законодавства. Отже, Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. було прийнято новий кримінальний закон України (Кримінальний кодекс України),

у якому статтею 39 чітко декларується поняття “Крайня необхідність” – це таке положення, при якому заподіюється шкода інтересам, які охороняються кримінальним законом, як-от: задля усунення небезпеки, яка може безпосередньо загрожувати особистості, її правам чи іншим особам; інтересам суспільства або держави, якщо ця небезпека не могла бути усунена іншими засобами і водночас не було допущено перевищення меж крайньої необхідності [3].

Аналіз дослідження проблеми. Підстави вчинення діяння у стані крайньої необхідності раніше розглядалися у наукових працях М. Держалюк, М. Шуп’яна, О. Гумін, Т. Іванюк, Ю. Байлін, М. Мельник.

Мета – полягає в тому, щоб на основі кримінально-правового підходу проаналізувати особливості фізичного та психологічного аспектів крайньої необхідності.

Виклад основного матеріалу. З-поміж основних ознак крайньої необхідності як субінституту обставин, що зазначені у частині 1 статті 39 КК, можна виділити такі, що виключають кримінальну протиправність діяння: для правоохоронюваних інтересів виникла небезпека; вона не може бути усунена способом, відмінним від заподіяння шкоди іншим правоохоронюваним інтересам (тобто в особі не було можливості врятуватися втечею шляхом звернення до інших осіб, включно з органами влади тощо); заподіяна шкода не має перевищувати відвернену шкоду [5, с. 241].

Дуже точно природу цього інституту висловив Гегель у своїй класичній праці “Філософія права”: “...якщо, наприклад, життя може бути підтримане за допомогою крадіжки шматка хліба, то цим, правда, уражається власність іншої людини, але було б неправомірно розглядати цей вчинок як звичайне злочинство. Якби людині, життю якої загрожує небезпека, не було дозволено діяти так, щоб зберегти її, вона була б визначена як безправна, і, отже, їй в житті заперечувалася б вся її свобода. Жити необхідно тільки тепер, майбутнє не абсолютне і схильне до випадковості. Тому тільки може виправдати неправовий вчинок...” [1, с. 22]. Тому законодавець справедливо зарахував заподіяння шкоди в обставині крайньої необхідності до обставин, що виключають злочинність діяння.

Причинами, що створюють небезпеку при крайній необхідності, можуть бути: стихійні сили природи (повені, землетруси, урагани, пожежі, снігові замети та ін.); дії тварин, якщо вони нападають не за намовою людини; фізіологічні процеси в організмі людини (голод, спрага, захворювання та ін.); неправомірне поведінка людини (наприклад, необережне поводження з вогнем).

Водночас до джерел небезпеки не належать: власна умисна протиправна поведінка (особа, яка вчинила підпал, не може посылатися на стан крайньої необхідності під час гасіння цієї пожежі); напад фізичної особи, якщо шкода заподіюється нападнику, оскільки у такому разі має мовитися про необхідну оборону; фізичний і психічний примус, який як самостійний інститут передбачено в ст. 40 КК України [2].

Обставини, що виключають злочинність діяння – це визнані на рівні кримінального законодавства умови, в межах яких, формально, діяння містить ознаки об’єктивної сторони кримінального правопорушення, але не тягнуть за собою кримінальної відповідальності, передбаченої в звичайному випадку чинним законодавством.

Кримінальне правопорушення, відповідальність за вчинення якого регламентується кримінальним законодавством, яке безпосередньо пов’язане із заподіянням істотної шкоди суспільним відносинам або інтересам окремої особи, сама міра заподіяної або потенційної шкоди виражає пріоритетну ознаку будь-якого кримінального правопорушення, як-от його суспільна небезпека. Проте можуть створюватися деякі ситуації, в межах яких заподіяння навіть значної шкоди суспільним відносинам або інтересам окремого індивіда може надаватися корисним для іншої особистості, в силу чого не становить суспільної небезпеки або протиправності кримінального характеру. На

законодавчому рівні, а також відповідно до прийнятих норм моралі, наприклад, допустимим є необхідна оборона, заподіяна шкода під час затримання людини, підозрюваної у вчиненні злочинного діяння, обґрунтований ризик, виконання наказу та ін.

Специфічність подібних вчинків полягає в тому, що, незважаючи на істотну дійсність заподіяної шкоди інтересам людей або суспільства, може не мати характеру злочинного діяння. Такі ситуації сьогодні називають обставинами, що виключають злочинність діяння, під якими варто розуміти свідомі та вольові дії особи, які пов'язані із заподіянням будь-якої шкоди суспільним інтересам або інтересам окремої особи, але в силу відсутності суспільної небезпеки і їх корисності.

Розглянемо подібні правомірні обставини – фізичний і психічний примус.

Фізичний примус – такий вплив на тілесну недоторканність або свободу особи, під час якого вона позбавляється можливості діяти на свій розсуд. Фізичний примус визначається як використання фізичного насильства або загрози фізичного насильства з метою примусити особу здійснити певні дії або утриматися від них.

На сучасному етапі розвитку права під терміном “непереборність фізичного примусу” розуміють вплив на організм або на свободу індивіда, який спрямований на цілковите блокування його волі, що можливо використовувати як знаряддя або засіб для заподіяння шкоди, які охороняються на законодавчому рівні. Відмінною особливістю щодо нездоланності можна назвати неможливість чинити опір такому впливу. Наприклад, застосуванням фізичного примусу можна назвати побиття, тортури та ін.

Дії або бездіяльність, які вчиняються під впливом нездоланності фізичного примусу, позбавлені вольового змісту, тому вони не можуть бути визнані діянням цієї особи. Така людина не притягується до кримінальної відповідальності.

Фізичний примус може мати серйозні як фізичні, так і психологічні наслідки для особи, на яку він був спрямований [4]:

1. Фізичні травми. Фізичний примус може призвести до травм та тілесних ушкоджень, таких як подряпини, синці, переломи, вивихи суглобів, пошкодження внутрішніх органів та ін. Серйозні фізичні травми можуть потребувати медичної допомоги та вплинути на здоров'я.

2. Психологічні наслідки. В особи, яка була піддана фізичному примусу, можуть виникнути психологічні травми та стресові реакції. Це може містити відчуття страху, тривожності, депресії, посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та інші психологічні проблеми.

3. Порушення прав. Фізичний примус є порушенням прав людини на особисту недоторканість та безпеку.

4. Соціальні наслідки. Фізичний примус може також мати соціальні наслідки. Особа, яка була жертвою такого примусу, може відчувати стигматизацію або відчуження від навколишніх, а також втратити довіру до інших людей та суспільства загалом.

5. Юридичні наслідки. Особа, яка застосовує фізичний примус, може стати об'єктом юридичних переслідувань і відповідальності за свої дії. Фізичний примус може бути кримінальним злочином згідно з законодавством країни.

Варто відзначити, що примус треба розглядати лише в межах непереборної сили. Інші джерела також можуть створити умови, за яких людина позбавляється здатності контролювати свої дії або бездіяльності.

Однією з форм здійснення впливу на людину за допомогою різного роду загроз, гіпнозу, психотропних засобів, яке проводиться для примусу людини до здійснення діяння, здатного завдати шкоди як суспільству загалом, так і окремому індивіду, є **психічний примус**.

Сьогодні примус психічного характеру має певні особливості та характеристики: вплив на психічний стан жертви, підкріплення через психологічні механізми особи (обіцянки, нагороди, залякування, маніпуляції почуттями вини, обов'язку, страхом тощо); а також несприйняття ззовні.

Психічним примусом можна назвати і застосування фізичного насильства до однієї особи для примусу іншої здійснити протиправні діяння. Подібна ситуація характерна для захоплення заруч-

ника, коли терорист висуває вимоги до одного, застосовуючи насильницькі дії стосовно інших людей. В такому разі такі дії можна розглядати як результат психічного тиску, що спрямовані на особу, яку примусово утримують.

Психологічний, як і фізичний примус, має свої певні наслідки, до яких входять: стрес, депресія, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), психосоматичні захворювання, втрата самооцінки та відчуття власної гідності, соціальна ізоляція, насилля.

Висновки. Отже, у відповідь на стрес насамперед активуються психосоматичні захворювання, які можуть призвести до шлункових розладів, головного болю тощо. А також, особи, які стали жертвами психологічного примусу, можуть відчувати себе ізольованими від суспільства та віддаленими від своїх друзів і родини.

Крім того, застосування фізичного та психологічного примусу може мати законний характер у таких випадках: під час самозахисту; фізичний примус, використовуваний правоохоронними органами в межах виконання службових обов'язків; у випадках, де особа свідомо та вільно погоджується на психологічний примус або вплив, це може бути законним (наприклад, у межах договору або ділових відносин); психологічний вплив особами з легітимним авторитетом (наприклад, вчителями, батьками), та психологічний примус, що ґрунтується на медичних відомостях і призначений для забезпечення безпеки та догляду за особою тощо.

Як зафіксовано у статтях 377, 398, 405 КК України, деякі випадки застосування фізичного або психічного примусу передбачені законом як самостійні склади кримінальних правопорушень [4].

Під час розгляду співвідношення фізичного і психічного примусу відзначається взаємопроникнення цих інститутів: з одного боку, фізичний примус містить елементи психічного примусу; з другого – фізичний вплив на організм людини впливає на її психіку, знижуючи стійкість до мотивів інших людей, а психічні процеси мають свою фізіологічну основу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Держалюк М. С. (2008). Політико-правові аспекти філософії Гегеля та їх значення для України. *Стратегічні пріоритети*. Вип. 3(8). С. 22.
2. Кримінальний кодекс України від 05 жовтня 2023 р. (із змінами та доповненнями). Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 18.01.2024).
3. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (із змінами та доповненнями). Верховна Рада України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 18.01.2024).
4. Урядовий портал. Роз'яснення щодо вчинення кримінально протиправного діяння під впливом фізичного або психологічного примусу. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rozyasnennya-shchodo-vchinennya-kriminalno-protipravnogo-diyannya-pid-vplivom-fizichnogo-abo-psihologichnogo-primusu> (дата звернення: 18.01.2024).
5. Шуп'яна М. (2019). Крайня необхідність: історико-правовий аспект законодавчого закріплення на українських землях. *Юридичний вісник*. Вип. 4. С. 236–243.

REFERENCES

1. Derzhaliuk, M. S. (2008). *Polityko-pravovi aspekty filosofii Hehelia ta yikh znachennia dlia Ukrainy* [Political and Legal Aspects of Hegel's Philosophy and Their Importance for Ukraine]. *Stratehichni priorytety*. Vyp. 3(8). P. 22. [In Ukrainian].
2. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy* [The Criminal Code of Ukraine] vid 05 zhovtnia 2023 r. (iz zminamy ta opovnenniamy). Verkhovna Rada Ukrainy URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (data zvernennia: 18.01.2024). [In Ukrainian].
3. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy* [The Criminal Code of Ukraine] vid 5 kvitnia 2001 r. (iz zminamy ta dopovnenniamy). Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (data zvernennia: 18.01.2024) [In Ukrainian].

4. Uriadovyi portal. *Roziasnennia shchodo vchynennia kryminal'no. protypravnoho diiannia pid vplyvom fizychnoho abo psykholohichnoho prymusu* [Clarifications regarding the commission of a criminal offense under the influence of physical or psychological coercion]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rozyasnennya-shchodo-vchinennya-kryminalno-protipravnogo-diyannya-pid-vplyvom-fizychnoho-abo-psykholohichnoho-prymusu> (data zvernennia: 18.01.2024) [In Ukrainian].

5. Shupiana, M. (2019). *Krainia neobkhidnist: istoryko-pravovyi aspekt zakonodavchoho zakriplennia na ukrainskykh zemliakh* [An urgent need: the historical and legal aspect of legislative consolidation on Ukrainian lands]. *Yurydychnyi visnyk*. Vyp. 4. P. 236–243. [In Ukrainian].

Дата надходження: 23.03.2024 р.

Maria KOVAL

Lviv Polytechnic National University,
Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the International
and Criminal Law Department,
PhD in Law, Associate Professor
mariia.m.koval@lpnu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-7003>

EXTREME NECESSITY: PHYSICAL AND PSYCHOLOGICAL COERCION

Extreme necessity is defined as a situation in which a person is forced to violate the law in order to avoid greater harm that threatens his or her life, health or other legitimate interests. An important aspect is the proportionality of the choice: the damage caused must be less than the damage that could have been avoided. Infliction of harm in a state of passion in the course of necessary defense by citizens under the age of 18 is not criminally punishable. Within the framework of legitimate self-defense, a citizen must inflict minimal harm on criminals, as the case law says, such harm must be less dangerous than the attacker's.

Without exceeding these limits of self-defense, a third party can also protect a citizen who has been attacked. Necessary defense cannot be so qualified during the detention of an attacker or other measures taken by law enforcement officers and is a criterion only in "domestic" relations.

Given the basic essence of extreme necessity, protection is provided when criminal acts can be prevented solely by physical influence. Therefore, for example, in case of refusal to pay alimony, such self-defense is considered unlawful.

Physical or mental coercion as a circumstance that excludes the criminality of an act is a violent influence on a person (person), the purpose of which is to perform certain illegal actions by the said person, contrary to his or her will, limiting the person's right to freedom of choice.

Causing harm in the course of overcoming physical and mental coercion is considered in accordance with the rules provided for extreme necessity. In order to recognize as lawful the behavior of causing harm which is outwardly similar to a certain criminal offense, it is necessary to comply with the conditions set forth in legislation: the existence of a threat of significant harm to interests; impossibility to avoid it by other means without causing harm; harm caused for the sake of preserving a more important interest.

Key words: extreme necessity; coercion; protection; citizen; harm; physical coercion; self-defense.